

өлеңінен басталған бұл тақырып тек қазақ әдебиетінде ғана емес, қазіргі әлемдік поэзиядағы айтулы туындылар санатындағы "Күйші" мен "Құлагер" сияқты классикалық поэмаларға ұласты. Акынның осы екі аралықтағы шағын көлемді, бірақ керемет суретті, екпіндеп ескен желдегі көтеріңкі лепті туындылары жоғарыда талданды. [3.241]

Илиясты ылғи да эн-күйдің әсерінен туған, өзіне ғана мағлұм күшті сезімдер булықтырып жүретін болса керек. Ол соларды сарқа, ақтарыла бір, құй-қылжыта, нөсерлете бір жырлауға біртіндеп жақындай берген тәрізді. Осы жолдағы оның асқан бір айтулы белесі - өзінің қазақ күйлерін жетік білетінін, олардың сыры мен сипатын нәзік сезініп, оларды өздеріне лайық көп бояқты құлшырған тілмен суреттеп бере алатын ерекше талант екенін танытты. Поэманың басты кейіпкерін:

Қобызшы Малқыбай шал Матайдағы
Матайда Кенже, Тұңғат, Сақайдағы
Қазақта қобызшының қалғаны сол,
Жорға еді маймандаған бақайшағы, [1.385].-

деп таныстыруынан-ақ күй құдіретіне елтіп, шарықтаған шабыттың екпіні сезіледі. Осы "жарықшақ үні тозған қаңсыған", "еңкейіп екіндідей күні кеткен" шалыңыз кім десеңіз:

Қобызшы ол "Ақ көбікті" аңыратқан
Боздатып "бозінгенді" күңіреткен. [1.389]

Малқыбай қобызшыдан акынның бала кезде тыңдаған "Бозінген" күйінің әсері шер-күйік боп жүрегіне байланып қалғанын сол күй жайындағы поэмада суреттелген аңыздан анық байқаймыз.

Міне, осылайша Илияс асудан-асу бел асып келіп, 1934 жылы өзінің әйгілі "Күйші" поэмасын жазды. Поэма оқырманды салған жерден тау өзенінің арынды ағысындай үйіріп әкетеді: оқиға Арқадан ауып Жетісуға келген хан Кененің ордасынан басталады. Абылайдың арыстан жүректі немересін ардақ тұтып, сыйлаған халық, Жетісудың ығайы мен сығайы оның құрметіне ту бие сойып, той жасап, ерулік беріп, тарту-таралғы ұсынып, жік-жапар болуда. Поэманың қаһарманы Сарыүйсін руынан шыққан салт атты, сабау қамшылы бір жігіт сондай той-думанның біріне тап болады. Бар жақыны - жар дегенде жалғыз шешесі ғана. Ел оны күйші деп қана атайды. Ешкім есімін ауызға алмайды, сірә білмейтін болса керек. Бірақ сол аты жоқ Сарыүйсінің осында жиналған хан мен қараны тамсандыруда:

Аңқытып ақ орданың бір жағында
Күйші отыр домбыраны дүрілдетіп,
Құмар қып тартқан күйдің ырғағына.
Оның күйін тыңдаған жұрт:
Жып-жым-жырт тыңдағандар тіл кескендей,
Құрыштап құлақтарын үн кескендей.
Сылдырап кейде қамыс, кейде бұлақ,
Қырдағы қоңыр түнде жыр көшкендей. [1.396]

Оның тартқан алуан түрлі: зарлы, ащы, бәтте күйлері тас бұлақтың суындай лақылдатып, тірес жүректі шымырлатып, біресе көңіл шымшиды." Асан Қайғы", "Теріс қақпай", "Сарыөзен", "Бозінген", "Қаражорға", "Қорамсақ" күйлері Алатау, Алтай,

Арқа, Қыр, Сырды шарлатып, Ұлы Дала аумағында өткен ел тарихын елестетеді. Осыларды автор:

Аңқылдап алтын күрек домбырадан
Құйып тұр жазғы жылы жаңбырдай боп, [1.398].-
деп суретті сөзге көшіреді.

Табиғат тып-тыныш бола қалды.
Қырдағы қоян, құлан құлақ тігіп,
Қамыстан жолбарыс та ыңыранды.
Күн тыңдап кірмей тұрды ұясына,
Бұлт тыңдап, мінбей тұрды тау басына. [1.402]

Осылайша, адам түгіл, жан-жануар, өлі, тірі табиғатты манауратқан Күйшіні ханның қарындасы - "Ақылы дария, алтын басты, әйелдің ақ сұңқары, ханзадасы" Қарашаш — ағасынан басы бүтін сұрап алады. Бишара күйші не күйге ұшырағанын аңғара алмай, ханшаның соңынан сүмірейіп кете барады. Құлағында хан Кененің:

Үйсіннің ерулігі болар бізге,
Бергенім басы бүтін байлап басын [1.404], -
деген мұздай сөзі.

Поэмаға өзек болған негізгі идея - қазақ халқының тоқсан тарау, яғни мың сан күйінің терең өмірлік сырын, көп қырлы эстетикалық қасиетін ашып көрсету. Бұл Қарашаш пен Күйші арасындағы терең психологиялық тартыс, адам сезімдерінің алапат шарпысуы арқылы беріледі.

Ә дегенде Қарашашқа тұтқын, құл болдым деп есеңгіреп қалған Күйші біртіндеп есін жиып, үйішінің көріністеріне көзін салады. Небір асыл дүние-жиһазбен сәндеген ханша отауының гүл-гүл жайнаған ішкі жасауы Күйші сезімін арбап, көңілін сергітеді. Алғашында айдаһардай әсер еткен ханша енді:

Қара қас, қылан қабақ, кер құба қыз
Қарашаш, алмас сағақ, құралай көз.
Сырықтай ордадағы сымдай бойы,
Талшыбық қыпша белдің өзі нағыз.
Түлкі қыз қызыл алтай, кер марал қыз,
Ақ қоян, бозша, байтал, ақша нар қыз.
Қымыздай балға ашытқан тәтті қыз [1.408].-

болып көрінеді. Оңаша тыныш сәнді отауда осылай елестеген сұлу Қарашаш Күйшінің жүрегінде ғашықтық отын жандырып, құштарлық сезімін лаулатады. Осыдан кейін үйреншікті күй тілі кенет жана, сұрапыл, ыстық тасқын боп бұрқайды. Оқырман жалынды жаңа саздың туу сәтінің куәгеріне айналады, өнер психологиясын аңдайды.

Күйшінің жан дүниесін баурап алған құштар сезімді бейнелейтін жаңа шығарма тудырған шабыт құшағындағы кезі былай суреттеледі:

Саусақтар ойнап, орғып, қаздаң қағып,
Суырып ішек тілін, мұңын шағып.
Жүйріктің шын күйі келгенінде
Шығаннан шыға шаппай тұрсың нағып.
Асқақтап, кейде күйді көкке өрлетіп,
Алыстап, шырқап, сілтер, әрі кетіп,
Қайырып, қалықтатып, қайта оралтып... [1.409]

Күй ырғағын, әуен-сазын айнытпай бейнелеп, нөсерлеткен, тасқындай үдей жөңкілген сөз түйдектері кім-кімді де тырп еткізбей, баурап алады.

Домбыра бебеулетті, безілдетті,
Кернетіп кең даланы кезіп кетті.
Біресе қашағанды қырда қуып,
Ән шырқап қоңыр түнде, қой күзетті[1.398],-
дейді тағы да.

Қазақ күйінің табиғатын қазақ болмысының көрінісі, кимыл-әрекеттерімен мұншама дәл бейнелеу үшін солардың бәрін керемет сезімтал жанмен білу және асқан талант қажет екені көрінеді.

Сұлу қызға көңілі кеткен күйші неше алуан сезім толқындарын, күшті психологиялық толқуларды басынан кешіреді. Сондай сәттерде күйші жігіт біресе түлкі алатын құмай тазы, аққуға түскен түйгын құс тұрпатты періге де айналып, ханшаны Алатаудың үстінен алып ұшып, жегі дариядан аман өгіп, алтын тауға апарып, құшып та жатады.

Ал қиял қанаты талып, өзінің шын болмыстағы отырған жеріне оралғанда: ханша - Қарашашты, қарашы Сарыүйсін - өзін көреді. Арадағы тұңғық - әлеуметтік теңсіздікті көреді.

Күй құдіреті Қарашашты да балқытып, құштарлық жалынына шарпытып, бір сәт басқа дүниенің бәрін ұмыттырып жібереді.

Бұл сорлы Дулат па екен, Үйсін бе екен?

Күйшім боп өміріне жүрсін бе екен?

Сүйкімді жігіттің бұл бұлбұлы ғой?

Қарашаш осыған-ақ тисін бе екен?-[1.411]

дейді бұл сәтте. Бірақ ол да өзі отырған үйдегі шын өмірге оралады.

Жоқ, болмас, ауырдым ба, жындандым ба,

Қараға хан затымды былғармын ба.

Бұл менің басыбайлы бір малайым

Тиюге енді маған құл қалды ма?! [1.412]

Екеуі де ғашықтық құштар сезімнің құшағында өздерін- өздері арпалысқа түсірген психологиялық тартыс желісін Сапақ оқиғасы үзіп жібереді. Күйші мұның қайсысы - өң, қайсысы - түс екенін ажыратудан қалған. Қарашаштың төсегіне барған мен шығармын, біткен жерім осы болар деп, өлі мен тірінің арасында тұрғанда, Қарашаштың домбырашыға тап берген қызметшісіне: "Қолыңды қоқаңдатпа' күйшіме!" - деген әмірін құлағы шалып, жан шақырады.

Қарадан шыққан жігіт Сапақ бізді басынды деп, болған-болмағаны белгісіз болымсыз бірдеңе үшін күллі елді қынадай қырып тастағалы отырған ханшаға Кене "қой" демейді, бөлтірікке бөрі ырық береді, арыстан тісі ақсып, сырттан барлап отырады.

Ақыры амалы құрыған, қалың жұртты босқа қырғызғанша, жалғыз құрбандықпен құтылмақ болған үйсін пәлекеттен дулат Сапақты Қарашаштың алдын алып келеді. Қарашаш ақырғы сәтте демін ішіне алып, күйзеліп тұрған ел мен өлі-тірінің аралық халіндегі Сапақтың әкесі Әлімқұлға қарап: "Қайтейін қылышымды қандап соған. Көбіңе қидым", - деп Сапақты жөніне жібереді.

Осы оқиғаның бәрін бастан аяқ көзімен көріп, Қарашаштың қаһарына мініп, қан төкпек болғандағы айдаһар сықылды ұсқыны күйшінің жан дүниесінде орасан өзгеріс жасайды: құмарлық сезімін де, одан от алған жүрек тербетер " жалын күйін де сөндіріп тастайды.

Поэмада әділетсіздікті, зорлықты тізе бүктіретін ұлы күш, бостандыққа, азаттыққа жеткізетін құдірет - өнер деген идеяны ақын тамаша суреттер, поэтикалық көркем образдар арқылы терең толғап жеткізген, сонымен қатар онда ондаған күйлердің әлеуметтік мәні, тарихи негіздері, эстетикалық нысанасы ашылып, олардағы образдар, суреттер айқындалған. Соның бәрін ақынның қалай біле бергені таңдандырады. Және әрбір күйдің өзіндік сипаттарын ашық, бейнелеген кездегі басқа ешкім айтпаған, тек Лияс қана қолданған, тапқан теңеу, образдар қаншама. "Қоғадай салбырасып, хан, қарасы, намазға ұйығандай отыр тындап", "домбыра айналаға, дүбір салды, адақтап жалғыз шапқан жүйрік аттай", "батыр да, хан да, қыз да, қазаншы да – бәрі бір домбыраға мінгескендей", "жыланнан сырға салған жолбарыс қыз", "қалтырап, қырау тұрып жүрегін", "ыңыранып белі кеткен жолбарыстай", "толғанып тоқсан түрлі қыз көңілін, жүректің жазы шығып, жаңбыр төкті", "Таратып тоқсан күйді жібердің деп" бір жақтан керек бір ой күңкіл қақты", т.б. Бұлғы осылай. Бұл теңдесі жоқ ғажайып поэмада: күй - өлеңге, өлең - күйге айналады. Лиястың өзі ақын - сазгер мен сазгер-ақын болып кетеді. Күй мен өлең бір тілде сөйлейді. "Күйші" поэмасы - романтикалық сарында шалқыған шабытпен, поэзиялық құдіретті қуатпен жазылған, қазақ әдебиетінде теңдесі жоқ үздік туынды.

1. Жансүгіров. Құлагер. – Алматы: Атамұра, 2003. -542 бет

2. М.Әуезов Шығармалар жинағы 11 том. – Алматы: Жазушы, 1978. 498 бет

3. 3. Қабдолов. Сөз өнері. –Алматы: Санат, 2002.

В статье рассматриваются фольклорные традиции в поэме И. Жансугурова

Н. Сымайылқызы, Ә. Орнықбайұлы

«АРУАҚ» ОБРАЗЫНЫҢ АЙТАРЫ МОЛ
(Қайша Табаракқызының «аруағым адамдармен Бірге» поесті туралы)

Қайша Табаракқызы Қытай Қазақтарының ішіндегі Қытай тілінде де, ана тілінде де шығарма жаза білетін әрі өрелі аударма білетін санаулы да танымалы қаламгердің бірі. 1957 жылы Шыңжаңның Құтби ауданында дүниеге келген қаламгер өзі де қыруар әгіме-поесттерін Қытай тілінде жазып жариялаумен бірге, Қытайдағы Қазақ қаламгерлерінің «Елжау Күнби» романы (авторы Сұлтан Жанболатов), «Ертіс кілкіп ағады» романы (Шәмис Құмарұлы) қатарлы т.б онның үстінде роман поесттерін, қазақстан ақындарынан Мұқалағи Мақатайев, Мұқтар Шахановтың бірі бөлім өлеңдерін Қытай тіліне сәтті аударып, Қытай әдебиет зерттеушілерінің жақсы бағасына, аударма силықтарына және Қытай оқырмандарының назарына ілінген білікті аудармашы. Көбінде біздің Қазақ зерттеушілеріміз автордың осы жағын көбірек сөз етіп, төл еңбектері туралы жүйелі пікір айтқан жоқпыз.

Қайшаның «аруағым адамдармен бірге» поестінің жетістігіне тоқталғанда қытай зерттеуші Рын имин «қайнаның бұл поесті үш бөлектен құралған болып, поесттің әр бір бөлегінде аруақ бас кейіпкер ретінде баядалып отырған. Қайша жаратқан бұл аруақ образы Қазақтың қамын жеген қазіргі заман Қазақ ұлтының тағдыры мен тіршілігін жан-жақты ойлаған аруақ еді. Аруақ-адам өлгеннен кейінгі рух, ол ештеңе білмейді, сезбейді. Бірақ Қайша жасаған аруақ барлығын естиді, көре алады, сезе алады. Сондықтан да ол адамдар арасынан бір сәтте алшақтай алшақтай алмайды. Осы арқылы «аруақ» өз ұлтының басындағы болып жатқан көптеген келеңсіз мәселелерді (ұлт ұрпақтарының ана тілін жоюға бет алуы, Қазақтың бұрынғы салт-санасының көлеңкеленуі т.б) адамдарға аңыс еткісі келеді. Міне, Қайша осы сияқты реал болмыстарды «аруақ образы арқылы ортаға сала алды» деп жазды.

Зерттеуші Рын имин автордың өз басы туарлы тағы бір еңбегінде оның кіші Қазақ тілінде шығарма жазатын Қазақ авторларымен салыстарғанда «көз аясы кең, сыртқы дүниеге болған танымы терең, Қазақтың да, Қытайдың да төл мәдениетіне сондай жақын» деп бағалаған еді. Демек, Қайша осы поестінде Қазақ халқының салт-жосындары туралы да өте жасқы білетіндігін байқата алды. Жоктау айту Қытайдағы қазақтарға қазірге дейін жалғасын тапқан. Жоктау-адам дүниеден өткенде артында қалған жақын-жанашыр, туыс-туғандары, бала-шағалары, құда-жегжаттары т.б лар әуенге салып өте шерлі үнмен айтатын салттық өлең түрі десек, бұл дәстүр автордың «аруақ» образы арқылы толғаныс жасауымен оқырман қауымға соншалық ықпал жасай алды.

Поест талдаған материялына иедясы сай келген, Қытай халық оқырмандарына Қазақ өлім жөнелту жосынын бір қырынан насихаттай кеткен, ауыз

толтырып айтарлық табысты шығарма. Поесттің оқиғасы «меннің» дүниеден өтуінен басталады да, ақыры «меннің» аруағының адамдар арасында бірге жүруімен аяқтайды. Поестте өмір картинасы айырықша жанды түсірілген. Жалпы поесттің үш бөлімінің өзіндік өрнегі, айтар ойы бар. Шығарма басталған жерден «мен» дүниеден өтеді, бірақ барлығын біліп, сезіп жатады. Жазушының еркін толғанысқа баруына міне шеберлік жетіп жатса керек. Адам өмірге бір ғана рет келеді. әр минутқа дейін қайталану мүмкін емес. Қайшаның өз айтуы бойынша: «адам-өмірде бар зат, оның ойлаған ойы, сезімі кейде шын, кейде жалған болады. Ал аруақ – дінни ұғым. Адамның дүниеден өткеннен кейінгі аты. Ол мүлде адам емес, ол мүлде сөйлей алмайды. Тіпті ештемені де білмейді, міне осындай салыстырмалы тұрғыдан, мен аруақ образы арқылы өмірдің шын мәнін аушға күш салдым», -дейді. Біз мақаламыздың басында Қайша табаракқызы өзі Қытай тілінде білім алған дедік, қайсы бір Қытайша оқығандар ұлтымыздың салт-дәстүріне желіп тұр дейсіз. Қайшаның бұл жақтағы өз бойын ана сүті, ата ақылынан дарыған ұлттық намысына расында ризашылдықпен бас иіп, құрмет білдіргіміз келеді.

Қайша поесті ұлтымыздың ажал-өлім турасындағы араздасу, иман су, оң босағаға салу, сүйек күзету, естірту, өлімге бару, көрісу, көңіл айту, жоктау, тоқтау айту т.б дәстүрлерін аруақ қимылы, сөз арқылы егжей-тегжейлі түсіндіре келіп, аруақтың ендігі тірліктегі кешкен ғұмырына оралады. Автор «аруақтың» өткен күндерін еске алу арқылы шегініс беріп баяндаған. Айталық, шығарманың бірінші бөлегінде: «мен» артында қалып бара жатқан інісінің балаларына алаңдайды. өйткені, інісі қалада тұрады, оның балалары әрине қала өміріне қанық, әрі қала өмірін сүйеді. «меннің» өз балаларының оларды «мин қаухан»(қытайша оқыған аз ұлт балалары Қытай тілінде осылай аталады) деген ұлт деп мазақтауын автор дәл қазіргі жағдаймен жарасымды салыстыра алған. Мұнда күні ертең ұлт тағдыры қандай күйде болар екен деген алаңдаушылығын автор тірі адам ойымен емес, қайта бұл дүниеден әлде қашан өткен бір аруақтың қиялы мен сезімі арқылы бейнелеп бере алды. Мәселен: «Сағидолла оташы інімінің қызының білегін қатты басып қалып еді, ол «айоу!» деп айқайлап жіберді. Кәрия дереу қолын тартып алып, балаңыздың «айоу» дегені қай жері?-деп менен сұрады» («аруағым адамдармен бірге» поесті, 85-бет). Қарасаңыз, автор бұл жерде кейіпкерлер қимылын өте тартымды суреттеген. Расында қалада өмір есігін ашып, Қытай тілінде тіл ашар ашқан ұрпақтар «алла!» деген сөзді айта алмайды. Тіпті оларға бұл сөз жат, түсініксіз. Қайта «айоу» («ойбай!» деп ауырсынғанның Қытай тілінде дыбысталуы) деген сөз